

Mavlono Lutfiy asarlarining til xususiyatlari

Mengboyeva Oygul Sharofiddinovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakuteti O'zbek tilshunosligi kafedراسi o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqola XV asrning porloq yulduzi, o'zbek tili, xususan, turkiy tilga o'z hissasini qo'shgan, o'z davrining "Malikul kalomi" bo'lgan Lutfiyning asarlarining til xususiyatlari to'g'risida.*

Kalit so'zlar: *Malikul kalom, dudog', dag'i, uchmag', cherik, araz.*

Annotation: *this article is about the linguistic features of the works of Lutfiy, a brilliant star of the 15th century, who contributed to the Uzbek language, in particular to the Turkic language, the "Malikul word" of his time.*

Key words: *Malikul kalam, dudog', dagi, uchmag', cherik, araz.*

Аннотация: *эта статья о сияющей звезде XVасr, узбекском языке, особенно языке произведений Лютфи, который внес свой вклад в тюркский язык и был «Маликул калам» своего времени.*

Ключевые слова: *маликул калам, дудог, даги, учмаг, черик, араз.*

O'z davrining «Malikul kalomi» bo'lgan Lutfiy o'zining ko'p yillik adabiy faoliyatini o'zbek dunyoviy adabiyoti va o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga bag'ishladi. U o'z davrining atoqli so'z san'atkori sifatida o'zbek va fors-tojik tillarida yozilgan lirik she'rlarning, «Gul va Navro'z» hamda «Zafarnoma» dostonlarining muallifidir.

Lutfiy g'azallarida va dostonlarida bir-biriga jo'r, ohangdosh so'zlarni qofiya qilish bilan birga, misralarning mazmunini kuchaytirish, ta'kid yo'li bilan asosiy masalaga e'tiborni ko'proq jalb etish uchun bir yoki bir necha so'zdan tarkib topgan radiflardan ustalik bilan foydalanadi.

Sensän sevärim, xah ĩnan, xah ĩnanma,

Qandur jigarĩm, xah inan, xah inanma.

Lutfiy o'zbek adabiy tilining jangovar kurashchisi sifatida xalq jonli tilida original asarlar ijod qildi. Xalq ta'birlaridan, maqol va aforizmlaridan ustalik bilan foydalanib, o'z she'rlarining mazmunan boy, badiiy puxta va o'tkir tilli bo'lishiga

erishdi va yangi-yangi badiiy til vositalarini va original bayon etish uslubini yaratdi. Bular, o'z navbatida, Lutfiyning o'zbek adabiy tilining boyishiga qo'shgan munosib hissasi bo'ldi. Masalan, quyidagi she'riy misraga «Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi» xalq maqoli singdirilgan:

*El yūzigā baqsalar, ölärmen,
„Xurshidni, netäy, yashursa bolmas“.*

Yoki:

*Hayät suyīg 'a eltib syvsiz keturdi meni,
Dudag 'ingīz ne bala, al körgüzdi.*

Bu she'riy parchada «Daryoga olib borib, suvsiz keltirdi» maqoli berilgan. Bundan tashqari, Lutfiy o'z asarlarida xalq tiliga xos yumor, qarg'ish, erkalash va boshqalardan ham o'rinli foydalanadi:

*Lutfiyini kim qarg 'adī „yarab, balag 'a uchra!“ deb,
Kim seningdek tashbag 'irlīq dilrabāg 'a uchradi.*

Ma'lumki, o'sha davr adabiy tilida sinonimlar doirasi fors va arab tillaridan kirgan so'zlar hisobiga ham kengayib bormoqda edi. Lutfiy sinonim so'zlardan ustalik bilan foydalandi va o'z davriga xos badiiy uslub vujudga keltirdi. U *yav, yag 'ī, xasm, dushman; lab, dudag', erin, yuz, araz, vasl, jamal* kabi sinonimik qatorlardan ijobiy foydalandi:

*Ayu küin yo 'zin bile lāf ursalar, yoqtur ajab,
Tutarmen közki, körsam āraz,
Tilär vaslīñnī Lutfiy, qīl ijābat.
Ayu tangg 'a qaldī, kechā baqīb ul jamālg 'a.*

Keltirilgan misollarda bir sinonimik qatorni tashkil qiluvchi *yo 'z, āraz, vasl, jamāl* so'zlari berilgan.

Lutfiy o'zbek mumtoz lirikasining original va yangi janri bo'lgan tuyuqning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi egallab oldi, xalq askiyasi va xalq tili boyliklaridan keng foydalanib, ajoyib tuyuqlar yaratdi. Tuyuqlarida o'zbek tilidagi omonim va polisemantik so'zlardan keng foydalandi. Natijada u shu so'zlar vositasi bilan chiroyli so'z o'yinlari hosil kildi:

*Könglimä har yanki, baqsam, dag 'ī bar,
Har nechä dardīmnī desäm, dag 'ī bar.
Qīlcha tanga barī ishqīñ yār edi,
Biz sarī boldī firāqning dag 'ī bar.*

Bu tuyuqdagi *dag 'i* so'zi birinchi misrada «yara», ikkinchi misrada «yana, tag'in» va to'rtinchi misrada «tog'» ma'nosida kelgan.

Lutfiy asarlari tilida eski uyg'ur, ozarbayjon va turkman tillariga xos morfologik, leksik xususiyatlar uchraydi.

Qaratqich kelishigining qo'shimchasi I va II shaxs kishilik olmoshlaridagina emas, boshqa hollarda ham Urxun-Enisey yodgorliklaridagi kabi **-iŋ/-iŋ** shaklida kela oladi: *yārumuŋ* (yorimning), *bag'rumiŋ* (bag'rimning) kabi.

Tushum kelishigi qo'shimchasi ba'zan **-i/-i** shaklida ham keladi: *xitāyī*, *maīmurumī*, *ashkumī* kabi.

O'tgan zamon sifatdoshining **-mīsh/-mish**, **-an/-än** qo'shimchali shakllari ham qo'llangan: *Qilmisham*, *bolmisham*, *qilan*, *alan* kabi.

Bu vafāsnzliqnī, sendin körmishäm,

E'tiqādīm qalmaidī hech yār ilä.

Bo'l- va o'l- fe'llari Lutfiy asarlarida parallel qo'llanadi.

Jo'nalish kelishigi uchun **-g'a/-gä**, **-qa/-kū** qo'shimchali shakl bilan birga **-a/-ä** qo'shimchali shakl ham qo'llangan:

She'r ichindä bolsa ütsrük sözigä yoq e'tibar,

Qanīma bergäy tanuqluq ikki ayyarīŋ sening.

Lutfiy asarlarida „bilan" ko'makchisi *birlä*, *ilä*, *bilä*, *-lä* kabi variantlarda ishlatilgan:

Yaratqan birlä köp niyatlär etti,

Parishānlīq bilä aqlīm mushavvash.

Lutfiy asarlari leksikasida o'g'uz, arab, fors-tojik so'zlarini ham uchratishimiz mumkin. Masalan: *ilik* (qo'l), *ulus* (xalq), *qamug'* (hamma), *erin/dudog'* (lab), *uchmag'* (jannat), *ev* (uy), *tāri gisuyi* (soch o'rimi), *dugul* (emas), *cherik* (askar, armiya) kabi.

Lutfiy asarlari tilida *dag'i* (yana, tag'in), *bikin* (kabi, singari), *usruk* (mast, sarxush), *o'g'on* (xudo), *o'ksuk* (1.Tuban, past, kam, oz. 2.Etim) kabi qadimgi turkiy tilga oid so'zlar qo'llangan. Bu kabi so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Lutfiy o'z ijodi bilan adabiy til taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdi. Lutfiy o'zining ulkan faoliyatini o'zbek dunyoviy adabiyotiga bag'ishladi va shu yo'l bilan o'zbek adabiy tilining taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi. Lutfiy g'azallari, dostonlarining tili juda yengil va xalqqa tushunarlidir. Lutfiy g'azallarining va umuman she'riyatining mazmunlilikini, badiiyligini xalq og'zaki ijodi materiallaridan hamda jonli tilga xos bo'lgan so'z va iboralardan unumli foydalanganligida ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.U.Tursunov, B.O‘rinboyev, A.Aliyev.O‘zbek adabiy tili tarixi. Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. Toshkent: ”O‘qituvchi”, 1995.

2.A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O‘zbek adabiy tili tarixi.O‘zbek adabiy tili tarixi. Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun qo‘llanma. Toshkent: ”O‘qituvchi”, 1995.

3.G‘.Abdurahmonov, Sh.Shukurov. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1973.

4..Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. Toshkent, “O‘zdavnashr”,1959.

5.B.B.Abdushukurov. Eski turkiy adabiy til leksikasi. Toshkent, ”Tafakkur Bo‘stoni”, 2015.

6. www.ziyonet.uz

